

บทที่ 2

เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเอกสารเกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการศึกษา เรื่อง “การปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมการผลิตของเกษตรกรในภาคตะวันออก: กรณีศึกษาผู้นำกลุ่มอนุรักษ์สมุนไพร จังหวัดระยอง” พบว่าเนื้อหาองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่จะช่วยในการวิเคราะห์มีดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม
2. แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงจากชาวนา ชาวไร่ไปเป็นผู้ประกอบการ
3. แนวคิดเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์
4. เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม

ในการศึกษาวิชาไทยศึกษานั้น ประเด็นและแนวทางในการศึกษาให้ความสำคัญต่อเรื่องวัฒนธรรมเป็นแกนกลาง ดังนั้นผู้วิจัยจึงสำรวจองค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดวัฒนธรรมก่อน วัฒนธรรมในความหมายดั้งเดิมของชาวตะวันตกใช้บรรยายให้เห็นถึงพฤติกรรมของการเพาะปลูกและการเลี้ยงสัตว์ ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 23 ได้ถูกนำมาใช้ในความหมายของกระบวนการเติบโตและการพัฒนาของความคิดของมนุษย์ จนถึงพุทธศตวรรษที่ 24 – 25 วัฒนธรรมถูกนำมาใช้ในความหมายของผลงานทางด้านศิลปะ ผลงานของปัญญาชน รวมทั้งความเชื่อตามประเพณี แบบแผนที่ปฏิบัติกันมา ภาษา และสิ่งประดิษฐ์ที่ถูกคิดค้นขึ้นจากกลุ่มคนในสังคม การใช้วัฒนธรรมในความหมายดังกล่าว เป็นผลงานของนักปราชญ์เยอรมันที่ชื่อว่า เฮเดอร์ (Herder) ซึ่งได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับ “รูปแบบอันเป็นสัญลักษณ์” ของสังคมซึ่ง ได้แก่ ดนตรี โกลง กลอน กาพย์ พิธีกรรม เฮเดอร์ถือว่าสิ่งเหล่านี้เป็น “วิญญาณ” ของสังคม รูปแบบหรือวิญญาณของสังคมดังกล่าวหมายรวมไม่ใช่แต่เฉพาะสิ่งประดิษฐ์ที่เป็นที่ยอมรับของปัญญาชนเท่านั้น แต่ยังรวมถึงของคนธรรมดาด้วยเพราะสิ่งประดิษฐ์ที่คิดค้นขึ้นเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงความจำเพาะของสังคมหนึ่งอันแตกต่างจากอีกสังคมหนึ่งนั่นเอง (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2541, หน้า 297 – 298)

แนวคิดวัฒนธรรมดังกล่าว ต่อมานักมานุษยวิทยา ได้นำมาพัฒนาออกเป็น 2 แนวทาง ได้แก่ วัฒนธรรม ในความหมายของวิถีการดำเนินชีวิตทั้งหมด ของสังคมใดสังคมหนึ่งอันประกอบไปด้วยการมีคุณค่า ความเชื่อ แบบแผน การปฏิบัติร่วมกัน ศาสนาก็เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม เพราะศาสนาเป็นหลักคิดเป็นวิถีชีวิตและสะท้อนความคิดของมนุษย์เรื่องความเชื่อระบบคุณค่า

ระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับสิ่งที่มนุษย์อธิบายไม่ได้ วัฒนธรรมในฐานะเป็นวิถีการดำเนินชีวิตนี้จะถูกส่งต่อถ่ายทอดจากชั่วคนหนึ่ง ไปอีกชั่วคนหนึ่ง อย่างต่อเนื่อง การซึมซับวัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตนี้จะช่วยให้ปัจเจกบุคคล สามารถปรับตัวเข้ากับ สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ในสังคม และจรรโลงสังคมนั้นๆ ต่อไป (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2541 ก, หน้า 297 – 298)

ส่วนอีกแนวหนึ่ง นักมานุษยวิทยาเห็นว่า วัฒนธรรมมิใช่เป็นเพียงสิ่งที่ช่วยจรรโลง ความต่อเนื่องของสังคม แต่เป็นพลังที่จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนสังคม ทั้งนี้เนื่องจากวัฒนธรรม ส่งเสริมความสามารถของมนุษย์ที่จะสร้างและส่งเสริมให้คิดค้นแนวทางหรือวิถีชีวิตใหม่ ๆ กล่าวคือมนุษย์ไม่อาจอยู่หรือมีชีวิตอยู่จากการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่มนุษย์ จะมีชีวิตอยู่ได้ด้วยการปรับเปลี่ยนสังคมโดยใช้เครื่องมือ ใช้ความรู้ใหม่ ๆ คือการสร้างวัฒนธรรม ใหม่ ๆ ที่หลากหลายขึ้นนั่นเอง (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2541 ข, หน้า 297 – 298)

ในสังคมไทยแนวคิดวัฒนธรรม ยังไม่มีใครให้คำนิยามได้ชัดเจน แต่คนไทยทั่วไปจะ หมายถึง เรื่องขนบธรรมเนียมและจารีตประเพณี ในชีวิตของคนและสังคม วัฒนธรรมได้ถูกเสนอ เป็นเอกสารชิ้นมาครั้งแรก โดย ม.จ.วรรณไวทยากร วรวรรณ ว่า Culture หมายถึง “พฤติกรรม” ที่มนุษย์ในแต่ละท้องถิ่นประพฤติปฏิบัติสืบต่อกันมา ต่อมาได้แก้ไขคำว่า พฤติกรรม เป็น วัฒนธรรม นับว่า คำว่า วัฒนธรรม แปลว่า เจริญงอกงามตรงกับคำว่า Culture ในภาษาอังกฤษ (สำนักโบราณคดี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2540, หน้า 7 - 10)

วัฒนธรรมในภาษาไทยนั้น หมายถึงเฉพาะของคำแปล “วัฒนธรรม แปลว่า ความดีขึ้น ประณีตขึ้นกว่าเดิม โดยการศึกษาและฝึกหัด” และ “การฝึกหัดหรือการทำให้ประณีตขึ้นซึ่งจิตใจ, รสนิยม และจรรยาวัธยาศัย สภาพแห่งการที่ได้รับการอบรมหรือทำให้ประณีตขึ้นดังกล่าว” ส่วนที่ แปลว่า “ความสนใจหรือศึกษาอย่างจริงจังต่อความเจริญและงอกงามก้าวหน้า” นั้น มีส่วนใกล้เคียง กับคำว่า วัฒนธรรม แต่ภายหลังไม่ค่อยมีใครใช้ตามมากนัก (สำนักโบราณคดี และพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ, 2540 ก, หน้า 7 - 10)

คำว่า วัฒนธรรม เป็นคำไทยที่นำมาจากภาษาบาลี และสันสกฤต แปลว่า ธรรมเป็นเหตุ ให้เจริญ หรือธรรมคือความเจริญ มีที่ใช้เป็นหลักฐานทางราชการครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2483 ด้วยมี ประกาศใช้พระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2483 กับฉบับที่ 2 เมื่อพุทธศักราช 2485 และเพื่อความเหมาะสมยิ่งขึ้น จึงประกาศใช้พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2486 ขึ้นใหม่

พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485 ให้ความหมายเกี่ยวกับวัฒนธรรมไว้ ดังนี้

“วัฒนธรรม” หมายความว่า “ลักษณะที่แสดงถึงความเจริญงอกงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความกลมเกลียวก้าวหน้าของชาติ และศีลธรรมอันดีงามของประชาชน”

จากความหมายของวัฒนธรรมในพระราชบัญญัตินี้ จะพบว่า มิได้บัญญัติเพื่อให้ความหมายในการพูดหรือเขียนอย่างเดียว แต่มุ่งให้คำ ๆ นี้มีความหมายในการยกระดับของคนในชาติให้สูงขึ้นด้วย (สำนักโบราณคดี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2540 ข, หน้า 7 - 10)

คำว่า วัฒนธรรมในทางวิชาการ เป็นคำที่ใช้เรียกกันในวิชามานุษยวิทยาสมัยปัจจุบัน (Modern Anthropology) กับในสังคมศาสตร์ (Social Sciences) เป็นคำที่เสด็จมรดกทางสังคม (Social Heritage) สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้สรุปคำมรดกทางสังคมไว้ว่า หมายถึงลักษณะเฉพาะในการครองตนและครองชีวิต รวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีประจำกลุ่มของคนที่อยู่ร่วมกัน เป็นพวกลักษณะเฉพาะในการครองตนและครองชีวิตรวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีเหล่านั้น นับเป็นวัฒนธรรมที่สืบทอดกันต่อ ๆ มา และได้มีความเปลี่ยนแปลงคลี่คลายหรือเจริญงอกงามขึ้นตามยุคตามคราว (สำนักโบราณคดี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2540 ค, หน้า 7 - 10)

1. ความหมายและลักษณะของวัฒนธรรม

จากการสำรวจองค์ความรู้เรื่องวัฒนธรรม เราสามารถแบ่งความหมายและลักษณะของวัฒนธรรม ออกได้เป็น 3 ความหมายใหญ่ คือ

ความหมายที่หนึ่ง วัฒนธรรม หมายถึง สิ่งที่แสดงถึงความเจริญงอกงามในวิถีชีวิตของมนุษย์ที่ได้เรียนรู้มาจากอดีตของคนสมัยก่อนที่มีการสืบทอดกันมาเป็นประเพณี ความหมายของวัฒนธรรมนี้มีจุดอ่อนที่ได้รับการวิจารณ์เนื่องจากเป็นความหมายที่ใช้ได้เฉพาะถิ่นใดท้องถิ่นหนึ่ง ไม่ใช่ความหมายที่กว้างใช้ได้กับทุกสังคม ตัวแทนของนักวิชาการผู้ให้ความหมายของวัฒนธรรมในแง่นี้ คือ

พระยาอนุমানราชชน (สำนักโบราณคดี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2540, อ้างถึงใน วีระ บำรุงรักษ์, หน้า 12 -22) ได้ให้ความหมายของวัฒนธรรมไว้ว่า วัฒนธรรม คือ สิ่งที่มีมนุษย์เปลี่ยนแปลงปรับปรุงหรือผลิตขึ้น สร้างขึ้น เพื่อความเจริญงอกงามในวิถีชีวิตของส่วนรวมถ่ายทอดกันไว้ เอาอย่างกันไว้ รวมทั้งผลิตผลของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้มาจากคนแต่ก่อน สืบทอดเป็นประเพณีกันมา ตลอดจนความรู้สึกรู้สึก ความคิดเห็น และกิริยาอาการ หรือการกระทำใด ๆ ของมนุษย์ในส่วนรวมลงรูปเป็นพิมพ์เดียวกัน และสำแดงออกมาได้ปรากฏเป็นภาษา ศิลปะ ความเชื่อถือ ระเบียบประเพณี

ความหมายที่สอง วัฒนธรรม หมายถึง วิถีของการดำเนินชีวิต (Way of Life) วิถีของการดำเนินชีวิตนี้เป็นสิ่งที่มีการปฏิบัติสืบทอดกันมาเป็นระยะเวลายาวนาน มีตัวแทนของนักวิชาการผู้ให้ความสำคัญหมายของวัฒนธรรมในแง่นี้ คือ

Taylor (1832 – 1917, cited in Sardar & Loon, 2005, p. 4) เป็นคนที่ให้ความสำคัญแก่ที่สุดของนักวิชาการตะวันตก ให้ความสำคัญว่า วัฒนธรรม หมายถึง องค์กรรวมทั้งซับซ้อน ที่ครอบคลุมถึง ความรู้ ความเชื่อ ศิลปะ ศิลธรรม กฎหมาย ขนบธรรมเนียม และความสามารถอื่น ๆ ของมนุษย์ นอกจากนี้ยังรวมถึงอุปนิสัย ซึ่งคนเราได้ถูกหล่อหลอมมา ในฐานะที่เป็นสมาชิกคนหนึ่งของสังคม

Mead (1901 – 1978, cited in Sardar & Loon, 2005 a, p. 5) ให้ความสำคัญ วัฒนธรรม คือ พฤติกรรมที่ได้มาจากการเรียนรู้ของสังคมใดสังคมหนึ่ง หรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง

Williams (1921 – 1988, cited in Sardar & Loon, 2005 c, p. 5) วัฒนธรรมหมายความว่า รวมถึงการจัดองค์กรทางการผลิต โครงสร้างของครอบครัว โครงสร้างของสถาบันซึ่งแสดงออกถึง กำหนดความสัมพันธ์ทางสังคม รูปแบบซึ่งสมาชิกของสังคมใช้สื่อสารกัน

สุพัตรา สุภาพ, 2546, อ้างถึงใน ผอบ ชนะวรรณ โณ, หน้า 13 – 15) ได้กล่าวถึงลักษณะที่สำคัญของวัฒนธรรมไว้ 4 ประการ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

1. เป็นสิ่งที่ได้มาโดยการเรียนรู้ วัฒนธรรมไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติแต่เกิดจากความคิด และการปฏิบัติของมนุษย์ วัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งที่ต้องมีการเรียนรู้ต่อ ๆ กันมาจากสมาชิกคนอื่นในสังคม
2. เป็นมรดกทางสังคม วัฒนธรรมต้องมีการถ่ายทอดให้แก่คนรุ่นต่อ ๆ ไป และมีการคิดค้นวัฒนธรรมใหม่สืบทอดต่อไปด้วย จนทำให้วัฒนธรรมกลายเป็นมรดกทางสังคมของสังคมแต่ละแห่ง
3. เป็นวิถีชีวิตหรือแบบแผนในการดำรงชีวิต เนื่องจากวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่สมาชิกในสังคมแต่ละแห่งยึดถือปฏิบัติร่วมกัน วัฒนธรรมจึงเป็นแบบแผนของวิถีชีวิตของมนุษย์ในแต่ละสังคม
4. เป็นสิ่งที่ไม่คงที่ เนื่องจากมนุษย์คิดค้นสิ่งใหม่ ๆ ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปจึงทำให้วัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ
5. ลักษณะของวัฒนธรรมทั้ง 4 ประการที่กล่าวมา มีความหมายถึงวัฒนธรรมที่เป็นวิถีของการดำเนินชีวิตที่มีการปฏิบัติสืบทอดกันมาเป็นยาวนานนั่นเอง

ความหมายที่สาม วัฒนธรรม หมายถึง วิธีคิดที่เป็นระบบ (Way of Thinking) วิธีคิดที่เป็นวัฒนธรรมตามความหมายนี้ที่ประกอบด้วยความเชื่อ ทศนคติ ค่านิยมของสังคมมีตัวแทนของผู้ที่ให้ความหมายนี้ได้แก่แนวคิดของมาร์กซิส เช่นงานของกาญจนา แก้วเทพ ให้ความหมายของวัฒนธรรมในแง่นี้ ไว้ดังนี้

กาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 23 – 27) ได้ให้ความหมายของวัฒนธรรม ในแง่ที่เป็นระบบความคิดและคุณค่าโดยได้แบ่งวัฒนธรรมออกเป็นไว้ 2 ส่วน ได้แก่ วัฒนธรรมที่เป็นรูปแบบกับวัฒนธรรมที่เป็นเนื้อหาโดยกาญจนา แก้วเทพให้ความสำคัญต่อวัฒนธรรมที่เป็นเนื้อหาเป็นหลักเนื่องจากเป็นเรื่องของระบบคิดกับคุณค่า

วัฒนธรรมส่วนที่เป็นรูปแบบ คือส่วนที่เรารู้สึกเข้าใจโดยทั่วไปเมื่อพูดถึงวัฒนธรรมไทยซึ่งหมายถึง รำไทย อาหารไทย การแต่งกายด้วยชุดไทยเดิม การประกอบพิธีกรรม ต่าง ๆ หากเรามองเห็นการรำรำ มองเห็นการทำพิธีกรรมไหว้ผี เห็นพิธีการรักษาเหยี่ยวยาของหมอ เห็นหมอยารากไม้ที่ใช้สมุนไพร ปรากฏอยู่ในชุมชน แต่จากสิ่งที่เรามองเห็นเป็นรูปแบบนั้นจะมีวัฒนธรรมด้านที่เป็นเนื้อหาประกอบด้วยเสมอ กล่าวคือเราจะต้องคิดพิจารณาไตร่ตรองและวิเคราะห์ลงไปหาสิ่งที่เรามองไม่เห็นได้ด้วยตา แต่สามารถสัมผัสได้ด้วยปัญญาและจิตใจ กล่าวคือ การรำรำ การไหว้ผี หมอยารากไม้ จะมีคุณค่าอะไรบางอย่างอยู่เบื้องหลังเสมอ วัฒนธรรมด้านที่เป็นเนื้อหาก็คือความเสียสละความรักเพื่อนมนุษย์ ความเมตตากรุณา ความสมถะ เรียบง่าย ความอ่อนน้อม ถ่อมตน หรืออาจเป็นคุณค่าของความเห็นแก่ตัว โลก เย่อหยิ่ง ไร้เมตตา ฟุ้งเฟ้อ ดังนั้น วัฒนธรรมด้านที่เป็นเนื้อหาจะช่วยทำให้เรามองให้เห็นระบบคิด คุณค่าของวัฒนธรรมของคนเหล่านั้นลึกลงไปกว่าการที่จะมองเห็นเพียงแต่รูปแบบของวัฒนธรรม (กาญจนา แก้วเทพ, 2538 ก, หน้า 23 – 27)

ลักษณะของวัฒนธรรมที่ประกอบด้วยด้านที่เป็นเนื้อหาและรูปแบบนั้นจะมี ความซับซ้อนปรากฏให้เห็นด้วย กล่าวคือในแต่ละกลุ่มย่อมมีวัฒนธรรมที่ประกอบด้วยรูปแบบและเนื้อหาของตัวเอง เปรียบเสมือนนกก็มีวัฒนธรรมของนก ปลาก็มีวัฒนธรรมของปลา กบก็มีวัฒนธรรมของกบ แต่ในหลายกรณี ส่วนที่เป็นรูปแบบอาจดูเหมือนกันแต่ส่วนที่เป็นเนื้อหาคุณค่านั้นอาจมีความแตกต่างกัน เช่น ในวัฒนธรรมสมัยใหม่ก็มีการเลือกผู้นำหรือตัวแทน ในชุมชนก็มีการเลือกผู้นำหรือตัวแทนเช่นเดียวกัน ซึ่งมีรูปแบบในการเลือกผู้นำหรือตัวแทน แต่คุณค่าหลักที่เลือกนั้นอาจจะแตกต่างกัน วัฒนธรรมสมัยใหม่จะเน้นคุณค่าเรื่องความสามารถ เรื่องประสิทธิภาพ เรื่องของความเก่งความเฉลียวฉลาด แต่ในชุมชน คุณค่าหลักที่ใช้เลือกผู้นำคือคุณธรรม คุณงามความดี ส่วนความสามารถ การมีประสิทธิภาพ และความเก่งเฉลียวฉลาดจะมารอง (กาญจนา แก้วเทพ, 2538 ข, หน้า 23 – 27)

แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงจากชาวนา ชาวไร่ไปเป็นผู้ประกอบการ

ชาวนา ชาวไร่ (Peasantry) ในที่นี้ในบริบทของไทย หมายถึง ผู้ทำนา ชาวสวน ชาวไร่ และชาวประมง หรืออาจรวมถึงคนที่ขายของป่า กลุ่มคนเหล่านี้มีลักษณะเป็นผู้ผลิตสินค้ารายย่อยในระบบทุนนิยม ดังนั้น จึงมีลักษณะผสมผสานระหว่างความเป็นนายทุนกับผู้ใช้แรงงานในเวลาเดียวกัน ลักษณะความเป็นนายทุนก็คือ การเป็นเจ้าของ หรือสามารถเข้าถึงปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน เป็นต้น ส่วนลักษณะความเป็นผู้ใช้แรงงานก็คือ การใช้แรงงานของตัวเองกับครอบครัวในการผลิตโดยไม่ได้จ้างงานแบบนายทุน (Berstein, 1992, pp. 32 - 33)

ส่วนผู้ประกอบการในที่นี้จะหมายถึง นายทุนผู้ทำการเกษตร โดยเป็นเจ้าของหรือควบคุมปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน เครื่องจักร หรืออุปกรณ์ทางการเกษตร เงินทุน นอกจากนี้ผู้ประกอบการยังมีลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ การจ้างแรงงานภายนอกครอบครัวเพื่อมาทำการเกษตรในที่ของตัวเอง (Berstein, 1992, pp. 32 - 33)

การเปลี่ยนแปลงจากชาวนา ชาวไร่ไปสู่ผู้ประกอบการเกิดในระบบทุนนิยมซึ่งระบบทุนนิยมในที่นี้หมายถึง ระบบเศรษฐกิจสังคม ที่มีการผลิตสินค้าเพื่อขายอย่างกว้างขวาง โดยพื้นฐานของระบบตั้งอยู่บนความสัมพันธ์ของชนชั้นระหว่างนายทุนหรือผู้ประกอบการกับกรรมกรหรือผู้ใช้แรงงาน ภายใต้ระบบทุนนิยมนายทุนจึงเป็นเจ้าของและผู้ควบคุมปัจจัยการผลิตอันได้แก่ เครื่องจักร อุปกรณ์ต่าง ๆ วัตถุดิบและที่ดิน ส่วนกรรมกรหรือผู้ขายแรงงานซึ่งเป็นพลัง เป็นความสามารถที่จะทำงานรวมทั้งแรงงานทางกายและแรงงานทางสมอง (Berstein, 1992, p. 28)

การเปลี่ยนแปลงจากชาวนา ชาวไร่ไปเป็นผู้ประกอบการอยู่ภายใต้การแตกชั้นทางชนชั้น (Class Differentiation) ซึ่งเกิดจากปัจจัยและเงื่อนไขที่ผลักดันให้เกิดขึ้น โดยมีผลต่อปัจจัยการผลิตและการใช้แรงงานของชาวนา ชาวไร่ปัจจัยและเงื่อนไขที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนชาวนา ชาวไร่ไปสู่ผู้ประกอบการที่สำคัญ ได้แก่ (Berstein, 1992, pp. 32 - 33)

1. ปัจจัยและเงื่อนไขที่นำไปสู่การเข้าถึงทรัพยากรที่สำคัญได้แก่ที่ดิน ตลาด และสินเชื่อ รวมถึงความสัมพันธ์ที่มีต่อกลุ่มอำนาจและผู้นำคือ เจ้าของที่ดิน พ่อค้า นายทุนการเกษตร และนายทุนอุตสาหกรรม
2. ปัจจัยและเงื่อนไขเกี่ยวกับธรรมชาติ ได้แก่ ความไม่แน่นอนของภูมิอากาศ ความเสื่อมโทรมของนิเวศวิทยา การใช้ที่ดินและผลผลิตนำไปสู่นวัตกรรมใหม่ ๆ
3. ปัจจัยและเงื่อนไขเกี่ยวกับตลาด ซึ่งเกี่ยวกับสินค้าที่ชาวนาต้องการซื้อ รวมถึงสินค้าที่ต้องการขาย

4. ปัจจัยและเงื่อนไขด้านนโยบายของรัฐบาลซึ่งมีผลในการสร้างเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและการเข้าถึงสินค้าทางสังคม เช่น การดูแลสุขภาพ การจัดหาที่สะอาด และการจัดการศึกษา เป็นต้น

ปัจจัยและเงื่อนไขดังกล่าวข้างต้นจึงมีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อชาวนา ชาวไร่แตกต่างกันเนื่องจากชาวนา ชาวไร่อยู่ในระดับที่แตกต่างกัน เช่น ชาวนาจน ชาวนากลาง และชาวนารวย ผลของการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น ดังนี้

ชาวนาระดับกลางเป็นผู้ที่สามารถตอบสนองแรงผลักดันต่าง ๆ ดังนั้นจึงสามารถรักษาปัจจัยการผลิตของตนเองไว้ได้ และรวมถึงสามารถเลี้ยงดูลูกหลาน ให้เป็นแรงงานในครอบครัวเพื่อทำการผลิตต่อไป ส่วนชาวนายากจนถูกกดดันให้ต้องสูญเสียปัจจัยการผลิตจนต้องเปลี่ยนตัวเองเป็นกึ่งกรรมาชีพ คือ การดำรงชีวิตด้วยค่าจ้างเป็นหลักแต่ยังขาดความมั่นใจในการทำงานรับจ้างซึ่งต้องทำงานอื่นควบคู่ไปด้วย ส่วนชาวนาจนอีกกลุ่มหนึ่งถูกผลักดันให้เป็นกรรมกรหรือผู้ใช้แรงงานเต็มตัว คือชีวิตขึ้นอยู่กับค่าจ้างอย่างเดียว

ท่ามกลางแรงกดดันต่าง ๆ ข้างต้นมีเพียงชาวนารวยเท่านั้นที่สามารถปรับเปลี่ยนตัวเองไปเป็นผู้ประกอบการได้เนื่องจากสามารถขยายที่ดินและ/ หรือเพิ่มปัจจัยการผลิตจนแรงงานไม่เพียงพอต่อการผลิตได้ดังนั้น จึงต้องจ้างแรงงานนอกครอบครัว ทำให้ชาวนาในฐานะผู้ผลิตรายย่อยซึ่งมีฐานะดีปรับเปลี่ยนไปเป็นผู้ประกอบการในฐานะเกษตรกรที่เป็นนายทุน

ในวิทยานิพนธ์นี้จะใช้แนวคิดการเปลี่ยนแปลงชาวนา ชาวไร่ไปสู่การเป็นผู้ประกอบการของ เบิร์นสไตน์ (Berstein) เป็นหลัก เนื่องจากแนวคิดของเบิร์นสไตน์มุ่งศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวโดยตรงและเป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับสถานการณ์ของชาวนา ชาวไร่ร่วมสมัยปัจจุบัน

นอกจากนี้ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงชาวนา ชาวไร่ เป็นผู้ประกอบการโดยเน้นการวิเคราะห์ในเชิงมิติทางวัฒนธรรม กล่าวคือ จะเน้นการวิเคราะห์ถึงการก่อรูปของความคิดของผู้ประกอบการและการใช้ความรู้แบบผู้ประกอบการในการผลิตสินค้า ในการศึกษาการก่อรูปแนวคิดผู้ประกอบการของนายดำรงศักดิ์ ชุมแสงพันธ์ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดของ แม็คคลีแลนด์ (McClelland) ในหนังสือสังคมแห่งความสำเร็จมาเป็นกรอบในการศึกษารวมทั้งนักวิชาการที่เกี่ยวข้องส่วนการนำความรู้แบบผู้ประกอบการไปใช้ในการผลิตเกษตรอินทรีย์ใช้แนวคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรมของปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Bourdieu) มาเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์

แม็คคลีแลนด์ ได้สรุปลักษณะของผู้ประกอบการไว้ดังนี้ (สุเทพ สุนทรเกสัช, 2518, หน้า 178 - 200)

1. ความกล้าเสี่ยง ผู้ประกอบการต้องมีความกล้าเสี่ยง เนื่องจากในการประกอบธุรกิจนั้นมีตัวแปรที่กำหนดการดำเนินงานมากมายซึ่งยากที่จะควบคุมตัวแปรได้ ดังนั้นในการประกอบธุรกิจจึงหลีกเลี่ยงในการลงทุนไม่ได้ คนที่เป็นผู้ประกอบการจึงต้องเผชิญหน้ากับความเสี่ยงด้วยความชำนาญ จากประสบการณ์การทำธุรกิจ และยังคงขึ้นอยู่กับโชคด้วย

2. ความขยันขันแข็ง ในการคิดค้นนวัตกรรมหรืองานที่ทำหายความสามารถ ผู้ประกอบการต่างจากอาชีพอื่นที่มีแต่ความขยันขันแข็งอย่างเดียว แต่ผู้ประกอบการจะต้องมีความขยันในการทำงานอย่างสร้างสรรค์ ดังนั้น จึงแตกต่างจากการทำงานของอาชีพผู้จัดการที่เน้นเฉพาะเรื่องประสิทธิภาพในการทำงานเท่านั้น

3. ความรับผิดชอบต่อตนเอง ผู้ประกอบการต้องมีแนวคิดเรื่องความรับผิดชอบต่อตนเอง ไม่ว่าจะป็นงานของส่วนตัวหรืองานส่วนรวมก็ตาม

4. การมุ่งความสำเร็จของงานเป็นที่ตั้ง โดยมีกำไรเป็นตัวชี้ถึงความสำเร็จ

5. มีความสนใจในอาชีพการประกอบการ เนื่องจากเห็นว่าเป็นอาชีพที่ให้ความพอใจสูงสุด และเหมาะสมกับบุคลิกภาพของตนเอง ความคิดเช่นนี้จึงทำให้คนบางคน ได้กลายมาเป็นผู้ประกอบการแทนที่จะไปเป็นนักบวชหรือข้าราชการ

แนวคิดของผู้ประกอบการของแม็คคลีแลนด์ ให้ความสำคัญต่อแรงจูงใจที่จะตัดสินใจที่ผู้สัมฤทธิ์ผล (Need for Achievement) โดยแม็คคลีแลนด์ เห็นว่าแรงจูงใจที่มุ่งผู้สัมฤทธิ์ผลนั้นเป็นความปรารถนาที่จะทำอะไรให้ดีกว่าที่เป็นอยู่ รวดเร็วกว่าที่เป็นมา และมีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยใช้การลงแรงน้อยกว่าเดิม แนวคิดดังกล่าวเกิดขึ้นจากการหล่อหลอมตั้งแต่วัยเด็กหรือไม่ก็ได้รับการอบรมในช่วงที่เป็นผู้ใหญ่ก็ได้ เช่นในกรณีของยุโรปตะวันตก พบว่า แนวคิดผู้ประกอบการเกิดขึ้นจากการเลี้ยงดูตั้งแต่ในวัยเด็ก ในระยะ 5 ขวบแรก ที่มีผลทำให้เด็กเมื่อโตขึ้นจะกลายเป็นผู้มีความเป็นตัวของตัวเอง และมีทักษะความชำนาญบางอย่างในทางตะวันตกนั้น การเลี้ยงดูของพ่อแม่ไม่ได้ใช้การเลี้ยงแบบบังคับแต่จะอบรมลูก โดยใช้แนวคิดที่มาจากศาสนาคริสต์ ซึ่งเน้นลักษณะปัจเจกชนนิยม เช่น โปรแตสแตนต์ เป็นต้น

แนวคิดทุนวัฒนธรรม

วิทยานิพนธ์นี้จะใช้แนวคิดทุนวัฒนธรรมในการศึกษาเรื่อง “การปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมการผลิตของเกษตรกรในภาคตะวันออก : กรณีศึกษาผู้นำกลุ่มอนุรักษ์สมุนไพร จังหวัดระยอง” เนื่องจากผู้นำกลุ่มอนุรักษ์สมุนไพร มีการปรับเปลี่ยนการผลิตทางการเกษตรจากการใช้สารเคมีมาสู่การทำเกษตรอินทรีย์จนเป็นวิถีชีวิตมาเป็นระยะเวลายาวนานในการดำรงชีวิตในปัจจุบัน

จากการสำรวจองค์ความรู้พบว่าในปัจจุบันได้มีการพูดถึงทุนที่แตกต่างจากทุนวัฒนธรรมไว้หลายรูปแบบ ได้แก่

ทุนทางเศรษฐกิจ หมายถึง ปัจจัยการผลิต ที่นำมาใช้ผลิตสินค้า เพื่อให้ได้มาซึ่งกำไร เช่น ที่ดิน เงิน เครื่องจักร โรงงาน เทคโนโลยี เป็นต้น (เทียนฉาย กิระนันท์, 2526, หน้า 103 - 105)

ทุนมนุษย์ หมายถึง ความรู้ ทักษะ และความพร้อมของสุขภาพ สำหรับการผลิตสินค้าและบริการ ซึ่งความรู้ที่นั้นสามารถสร้างขึ้นได้จากการศึกษา การอบรม และการมีประสบการณ์ สุขภาพ มาจากสาธารณสุข สวัสดิการ การอบรม (เทียนฉาย กิระนันท์, 2526 ก, หน้า 103 - 105)

ทุนทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หมายถึง ทรัพยากรธรรมชาติที่นำมาใช้ประโยชน์ สำหรับเป็นปัจจัยยังชีพ หรือการดำรงชีวิต เช่น ป่าไม้ น้ำดื่ม น้ำใช้ แร่ธาตุ เชื้อเพลิงซึ่งได้แก่ น้ำมัน แก๊ส เป็นต้น (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2541)

ทุนทางสังคม หมายถึง ทุนที่เป็นความสัมพันธ์ในลักษณะของการไว้เนื้อเชื่อใจ (Trust) การเคารพนับถือ (Respect) เป็นต้น (Szreter, 2001)

ทุนทางวัฒนธรรม ได้มีผู้ที่เสนอไว้ 2 ความหมาย ได้แก่

1. **ทุนวัฒนธรรมในเชิงเศรษฐกิจ** รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2546) ได้เสนอแนวคิด

ทุนวัฒนธรรมในเชิงเศรษฐศาสตร์ ซึ่งได้รับอิทธิพลแนวคิดเกี่ยวกับทุนการเงิน (Finance Capital: 1910) มาจาก รูดอล์ฟ ฮิลเฟอร์ดิง (Hilferding, 1877 - 1941) ซึ่งเป็นนักสังคมศาสตร์ชาวออสเตรีย คนแรกที่น่าเสนอทวิเคราะห์พัฒนาการของทุนที่เริ่มจากทุนพาณิชย์ พัฒนาเป็นทุนอุตสาหกรรม และเข้าสู่ขั้นตอนของทุนการเงิน โดยรังสรรค์ได้ศึกษาพัฒนาการดังกล่าวประกอบกับการสังเกตระบบทุนนิยมโลกและระบบเศรษฐกิจไทย แล้วจึงพัฒนาแนวคิดทุนวัฒนธรรมขึ้นในปี 2536

รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ เสนอว่า “ทุนวัฒนธรรม” (Cultural Capital) คือ ทุนที่ใช้ในการผลิตสินค้าและบริการที่มีการฝังตัวของวัฒนธรรมไม่ว่าด้านใดหน้าหนึ่ง และชี้ให้เห็นว่า ทุนวัฒนธรรม มีความเชื่อมโยงกับแนวคิด “อุตสาหกรรมวัฒนธรรม” กล่าวคือ แนวคิดทุนวัฒนธรรมนี้ผูกติดกับกระบวนการผลิตของอุตสาหกรรมสินค้าวัฒนธรรม เพราะทุนวัฒนธรรมจะเติบโตใหญ่ได้ก็ต้องอาศัยการเติบโตของอุตสาหกรรมสินค้าวัฒนธรรม โดย “สินค้าวัฒนธรรม” ตามแนวคิดของรังสรรค์ คือ สินค้าและบริการที่มีวัฒนธรรมฝังตัวในสินค้าหรือบริการนั้น เหตุนี้จึงต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิด “การฝังตัวของวัฒนธรรม” ซึ่งรังสรรค์ได้นำเสนอแนวคิดนี้เป็นคนแรกโดยประยุกต์มาจากแนวคิด “การฝังตัวของเทคโนโลยี” ของสำนักเศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิก ทั้งนี้เขาเสนอรายละเอียดว่า สิ่งสำคัญที่เราได้จากเครื่องจักรไม่ใช่แค่กำลังการผลิตเท่านั้น แต่ยังได้ “เทคโนโลยี” ที่ฝังตัวอยู่ในเครื่องจักรติดมาด้วย ดังนั้น หากต้องการก้าวให้ทันเทคโนโลยี

ก็ต้องสร้างโครงการลงทุนใหม่เพราะจะทำให้มีการสร้างโรงงานใหม่และมีการซื้อเครื่องจักรใหม่ที่ทำให้ได้มาซึ่งเทคโนโลยีใหม่ๆ ในลักษณะเดียวกัน สิ่งสำคัญที่เราได้มาจากการบริโภคและบริการก็มีใช้เพียงความสุขหรือความพอใจเท่านั้นแต่ยังได้ “วัฒนธรรม” ที่ฝังตัวอยู่ในสินค้าติดมาด้วย

2. ทุนวัฒนธรรมที่เป็นความหมายของความรู้ ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Bourdieu, 2005, cited in Sardar & Loon, pp. 72 - 73) ให้ความหมาย ทุนวัฒนธรรม (Cultural Capital) ไว้ว่า หมายถึงความสามารถที่จะถอดและเข้าใจรหัสทางวัฒนธรรม แต่ความสามารถนี้ ซึ่งก็คือทุนวัฒนธรรมที่ไม่ได้กระจายอย่างเท่าเทียมกันในระหว่างชนชั้นต่างๆ ในสังคม ความสามารถในการความหมายนี้หมายถึงความรู้ความเข้าใจทางวัฒนธรรมนั่นเอง (สุภางค์ จันทวนิช, 2546, หน้า 23) ได้แสดงตารางของกลุ่มที่มีรายได้ต่างกัน ในสังคม ไว้ดังนี้ คือ

ตารางที่ 1 แสดงกลุ่มที่มีรายได้แตกต่างกันในสังคม

ทุน วัฒนธรรม	รายได้	อาชีพ	กีฬา	ศิลปะ (ดนตรี)	อาหาร (เครื่องดื่ม)	อุดมการณ์ การเมือง
	สูง	อาจารย์ มหาวิทยาลัย ศิลปิน ผู้บริหาร แพทย์	หมากรุก ปิงปอง ว่ายน้ำ ขี่จักรยาน กอล์ฟ	เปียโน	วิสกี้	-
สูง	ต่ำ	ครู ผู้บริหารรายย่อย พนักงาน หัวหน้า ช่าง คนงาน	ไฟ ฟุตบอล	ละคร	เบียร์	ซ้าย
	สูง	วิศวกร นักธุรกิจ เจ้าของโรงงาน ผู้บริหาร	กอล์ฟ สก๊อตตี เรือใบ เทนนิส ขี่ม้า ล่าสัตว์	-	แชมเปญ	ขวา
ต่ำ	ต่ำ	ธุรกิจรายย่อย ช่างฝีมือ เกษตรกร	เปตอง ตกปลา ฟุตบอล	แอกคอร์ด เดียน	ไวน์แดง ไวน์มีฟอง	-

ทุนวัฒนธรรมของ บูร์ดิเยอร์ ยังได้แบ่งรูปแบบของทุนทางวัฒนธรรมออกเป็น 3 ชั้น คือ (John, 1999 อ้างถึงใน <http://www.cafe.dethailand.com>; สุณี ประสงค์บัณฑิต, 2548)

1. ชั้นเป็นรูปเป็นร่าง (Embodied State) ทุนวัฒนธรรมเกี่ยวข้องโดยตรงกับบุคคล ซึ่งสื่อให้เห็นว่าเขาทำอะไร และทำอะไรได้ ทุนวัฒนธรรมในชั้นเป็นรูปเป็นร่างนี้จะเพิ่มขึ้นได้ด้วยการลงทุน ลงเวลาในการพัฒนาตนเองด้วยการเรียนรู้ เมื่อทุนในชั้นเป็นรูปเป็นร่างนี้เป็นส่วนหนึ่งของบุคคลแล้ว จะกลายเป็นนิสัย และไม่สามารถที่จะถ่ายทอดให้ผู้อื่นรับรู้ได้ในพริบตา เช่น

ครอบครัวคนไทยสอนให้ลูกหลานรู้จักไหว้พระ ไหว้ผู้ใหญ่ ไม่ใช่ทำสิ่งของ หรือเดินเบา ๆ เพื่อแสดงความสุภาพ

2. **ขั้นเป็นชิ้นเป็นอัน (Objectified State)** ทุณวัฒนธรรมจะสื่อผ่านสินค้าวัฒนธรรม เครื่องมือเครื่องใช้ที่เป็นวัตถุจับต้องได้ เช่น หนังสือ ภาพเขียน อุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งเครื่องจักรที่นำมาผลิตสินค้าซึ่งเราเชื่อมโยงวัตถุเหล่านี้เข้ากับทุนทางเศรษฐกิจ และสื่อความหมายเกี่ยวกับทุนวัฒนธรรมในขั้นเป็นรูปเป็นร่างด้วยสัญลักษณ์ทางวัตถุเหล่านี้

3. **ขั้นเป็นสถาบัน (Institutionalized State)** ทุนวัฒนธรรมให้ความน่าเชื่อถือทางวิชาการและแสดงคุณสมบัติที่สร้าง “ใบรับรองความชำนาญทางวัฒนธรรม (Certificate of Cultural Competence) ที่แสดงให้เห็นว่า ผู้ถือได้รับประกันอำนาจตามธรรมเนียม ตามศรัทธา และตามกฎหมาย” คุณสมบัติทางวิชาการเหล่านี้สามารถนำไปใช้เพื่อการแลกเปลี่ยน ระหว่างทุนวัฒนธรรมกับทุนเศรษฐกิจได้ เช่น การเรียนสูง ๆ เพื่อจะได้ปรับวุฒิ ปรียบศ หรือนำไปเพื่อขึ้นค่าตัวเวลาหางานทำ เป็นต้น

แนวคิดเกี่ยวกับความรู้ของชุมชนและการจัดการความรู้

ความรู้ในเรื่องวัฒนธรรมในวิทยานิพนธ์นี้ จะนำมาประยุกต์ใช้กับความรู้ของท้องถิ่นในการศึกษาพบว่าความรู้ของท้องถิ่นจัดเป็นทุนวัฒนธรรมทางด้านความรู้อย่างหนึ่ง จากการศึกษาองค์ความรู้พบว่า ภูมิปัญญาไทย หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดจากภูมิปัญญาของคนในชุมชนที่ลงปฏิบัติเพื่อให้ชุมชนของตนสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ จึงเกิดเป็นความรู้ของชุมชน หรือความรู้ท้องถิ่น (Local Knowledge) ซึ่งมีความหมาย และลักษณะของความรู้ชุมชน และกระบวนการสร้างและการสืบทอดความรู้ท้องถิ่นไว้ดังนี้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2547, หน้า 53-77)

ความหมายความรู้ของชุมชน

ชุมชนแต่ละชุมชนมีลักษณะที่แตกต่างกัน ไปจึงจะพบว่าแต่ละชุมชนจะมีองค์ความรู้ที่ไม่เหมือนกัน แต่เราพบว่าชุมชนทุกชุมชนมีความรู้ของชุมชนที่เกิดขึ้นมีลักษณะที่เหมือนกัน 4 ประการ ได้แก่

1. ความรู้ของชุมชนเป็นความรู้เพื่อการปฏิบัติ เพื่อที่ตอบปัญหาาร่วมกันของชุมชน อันเกิดขึ้นของปัจจัยยังชีพต่าง ๆ ได้แก่ การทำมาหากิน การอยู่อาศัย การรักษาโรค ของคนในชุมชน
2. ความรู้ของชุมชนเป็นความรู้ที่อยู่กับรากฐานค่านิยมทางศาสนธรรม เมื่อเกิดการเรียนรู้ของคนในชุมชน มุมมองที่มีต่อโลก หรือสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ จะมีค่านิยมทางศาสนธรรม เมื่อใช้ความรู้นั้นก็ใช้ด้วยความเมตตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ไม่ใช่เพื่อการแข่งขัน หรือหวังผลกำไร

3. ความรู้ของชุมชนเป็นเรื่องเฉพาะท้องถิ่นหรือบริบทที่ไม่เป็นสากล ไม่เป็นความรู้ที่เป็นทฤษฎี ไม่มีทฤษฎีที่ตายตัวในการหาความรู้ในแต่ละท้องถิ่น หากท้องถิ่นอื่นจะนำไปใช้ต้องนำไปประยุกต์ใช้กับท้องถิ่นของตน ไม่สามารถหยิบเอาไปใช้ได้ดื้อ ๆ ได้เหมือนกับความรู้ที่เป็นสากลมีทฤษฎีตายตัว เช่น สูตรเคมี หากนำไปผสมกันที่ใดตามสูตรก็จะได้สารเคมีนั้น ๆ

4. ความรู้ของชุมชนเป็นความรู้ที่ฝังอยู่ในวิถีชีวิตของคนในชุมชน ซึ่งความรู้นั้นจะไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรไม่ได้อยู่ในตำราที่เมื่อเรียนจบก็จะไม่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตจริงของตนเอง เช่น คนเรียนจบปริญญาเอกทางวิทยาศาสตร์ก็ยังเชื่อเรื่องผีก็ได้ ส่วนความรู้ของชุมชนไม่ได้ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรแต่ฝังอยู่ในวิถีชีวิตของคนในชุมชน เพราะฉะนั้นความรู้กับวิถีชีวิตจึงสัมพันธ์เชื่อมโยงกันตลอดเวลา

กระบวนการสร้าง และสืบทอดความรู้ท้องถิ่น

เมื่อชุมชนได้สร้างกระบวนการทำให้เกิดความรู้ในท้องถิ่น มีวิธีการจัดการกับความรู้ของตนแล้ว เพื่อให้ความรู้ของชุมชนมีการสร้างความรู้ใหม่ มีวิธีการจัดการกับความรู้ หรือการถ่ายทอดความรู้ สืบทอดความรู้ของคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง จึงเกิดกระบวนการสร้างและสืบทอดความรู้ในท้องถิ่นขึ้น ซึ่งมีลักษณะของกระบวนการสร้างและสืบทอดความรู้ 4 ลักษณะด้วยกัน คือ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ก, 2547, หน้า 53-77)

1. ความรู้ของชุมชนเป็นการสร้างความรู้ร่วมกันของคนในชุมชนเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนหรือในท้องถิ่นร่วมกัน การแก้ปัญหาร่วมกันนั้นจึงกลายมาเป็นความรู้ของชุมชน คำตอบที่ได้ไม่สามารถทำคนเดียวได้ แต่จะต้องร่วมกันทำในชุมชน เช่น เรื่องการจัดการน้ำ คน ๆ เดียวไม่สามารถจัดการน้ำได้ชุมชนต้องร่วมกันจัดการ วิธีการผลิตของชุมชนบังคับให้ต้องร่วมมือกัน คำตอบที่ได้จึงเป็นคำตอบสาธารณะ เป็นคำตอบที่ชุมชนร่วมมือกัน

2. ความรู้ของชุมชนมีการถ่ายทอดระหว่างชุมชน ความรู้ในชุมชนอาจมาจากชุมชนอื่นจากการอพยพ เพราะชุมชนในอดีตมีการไปสัมพันธ์กับชุมชนอื่น ด้วยการนำสิ่งของต่าง ๆ ไปแลกเปลี่ยนกัน มีการค้ากัน มีอิทธิทางวัฒนธรรมทางด้านศาสนา อย่างนี้เป็นต้น จะมีการนำเอาข่าวสารข้อมูล นำเอาความรู้จากที่อื่นเข้ามาในชุมชนของตน หรือแม้แต่การอพยพเข้าของคนต่างถิ่นมาสู่ชุมชนก็นำเอาความรู้บางอย่างเข้ามาด้วย ทำให้ความรู้ของชุมชนไม่ได้ถูกจำกัดตัวเองอยู่ในชุมชนแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีการถ่ายทอดกันของชุมชนมาในอดีตตลอดเวลา

3. ความรู้ของชุมชนถูกสืบทอดโดยใช้คนในครอบครัวและชุมชน เพราะถึงแม้ว่าความรู้จะมาจากอื่น แต่ว่าการสืบทอดนั้นจะสืบทอดกันเองในชุมชน สืบทอดเองในครอบครัว โดยมีบ้าน

และวัด หรือมัชยิด เข้ามาช่วยเสริมมุมมองทางศาสนธรรม ที่ออกมาในรูปของงานประเพณี กิจกรรมทางสังคมที่ทำร่วมกันในสังคม เช่น การลงแขกหรือการเอามือเอววัน เป็นต้น

4. ความรู้ที่ถูกรักษาและสืบทอดไว้ โดยบุคคลที่เรียกว่า ผู้เชี่ยวชาญ โดยเฉพาะใน ครอบครัวที่ทำอาชีพพิเศษ เช่น การตีเหล็ก การจักสาน การแกะสลัก หรือพ่อเพลง แม่เพลง เป็นต้น อาชีพพิเศษต่างๆ เหล่านี้มักจะมีผู้ที่มีความเชี่ยวชาญหรือชำนาญการรักษาไว้ และสืบทอดให้กับ ลูกหลาน หรือผู้ที่มีความสนใจฝากตัวเป็นศิษย์ จะพบว่าอาชีพพิเศษเหล่านี้ไม่ใช่ความรู้ของชุมชน แท้ ๆ เพราะสามารถข้ามชุมชน ข้ามท้องถิ่นออกไปไกล ๆ ได้ อันทำให้เกิดความสัมพันธ์กันใน กลุ่มอาชีพพิเศษเหล่านั้นเป็นเครือข่ายผู้มีความรู้ในสายอาชีพพิเศษด้วยกัน

จะเห็นได้ว่ากระบวนการสร้างความรู้และการสืบทอดความรู้ของคนในชุมชนหรือ ท้องถิ่น ความรู้อื่น ๆ ของชุมชนที่เกิดขึ้น จะถูกผดุงรักษาไว้ สืบทอด และถูกใช้อยู่ในชุมชนใน ท้องถิ่น ขณะเดียวกันความรู้ของผู้เชี่ยวชาญหรือความรู้พิเศษบางแขนงก็ถูกถ่ายทอดข้ามชุมชน ออกไป

การเปลี่ยนแปลงกระบวนการสืบทอดความรู้ของชุมชน

เมื่อเริ่มมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจเป็นต้นมา ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น ในชุมชนเป็นอย่างมาก การเรียนรู้ของชุมชนถูกกระทบส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งได้แก่ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ข, 2547, หน้า 53-77)

1. ความรู้ของชุมชนในปัจจุบันเกิดจากความเป็นปัจเจกชนต่างคนต่างอยู่ต่างคนต่าง ทำวิธีการผลิตถูกแยกออกให้กลายเป็นต่างคนต่างทำ การถ่ายทอดความรู้ร่วมกันลดลง เพราะไม่ทราบว่าจะนำความรู้ไปทำอะไรประโยชน์อย่างไร เช่น คนมีความรู้เรื่องเกษตรอินทรีย์ คนที่เป็นตำรวจ คนที่เป็นครู คนที่รับจ้าง เขาก็ไม่รู้ว่าจะเรียนเรื่องเกษตรอินทรีย์ไปทำไม เพราะขาดการลงมือทำ ร่วมกันของคนในชุมชน

2. ความรู้ของชุมชนในปัจจุบันเกิดจากการสร้างของปัจเจกชน เช่น ปราชญ์ชาวบ้าน แต่ไม่ได้เกิดขึ้นจากการสร้างของคนชุมชน เมื่อใดที่ไม่มีปราชญ์ชาวบ้านการเรียนรู้ต่าง ๆ ของคนในชุมชนจะยังคงมีอยู่หรือไม่อยู่ เพราะการเรียนรู้จากปราชญ์ชาวบ้านเป็นเพียงการเรียนรู้ ในเรื่องของเทคนิค เมื่อจะสืบทอดต่อไปก็เป็นการสืบทอดเรื่องของเทคนิค แต่ขาดวิถีสอนของ ตัวความรู้ซึ่งต่างจากการเรียนรู้ที่เกิดจากคนในชุมชนลงมือร่วมกันที่มีทั้งสองอย่างอยู่ด้วยกันอย่าง แยกออกจากกันไม่ได้

3. ความรู้ของชุมชนในปัจจุบันเกิดจากการฟื้นฟูความรู้ของชุมชน เป็นลักษณะของ การตอบปัญหาที่ลงมือปฏิบัติจริงของคนในชุมชนที่ทำร่วมกัน ไม่ใช่เป็นการฟื้นฟูเรื่องของ

การปฏิบัติ เช่น ความรู้เรื่องการทำเกษตรอินทรีย์ของคนในชุมชนจะเป็นความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติจริงแตกต่างจากการเรียนรู้ในมหาวิทยาลัยที่เป็นความรู้ที่เป็นนามธรรมไม่ได้เกิดจากความรู้ที่ลงมือปฏิบัติ

4. ความรู้ของชุมชนในปัจจุบันเกิดจากระบบการศึกษา ที่ทำให้คนในชุมชนมีวิถีชีวิตที่แตกต่างไปจากการดำเนินชีวิตที่ปกติ ที่เมื่อก่อนเด็กอยู่กับพ่อแม่ ลุงป้า น้าอา คนเหล่านั้นจะสอนให้เด็กเลี้ยงควาย ทำนา หรืออะไรมามากมาย แต่ปัจจุบันการศึกษาทำให้เด็กต้องตื่นเช้าไปโรงเรียน กลับถึงบ้านทำการบ้าน ทำรายงาน ส่งอาจารย์เด็กไม่ได้รับการสืบทอดความรู้ของชุมชนทำให้ความรู้ของชุมชนขาดหายไป

การจัดการความรู้เป็นกระบวนการที่เน้นเครื่องมือหรือวิธีการในการเพิ่มมูลค่าของกิจกรรม การจัดการความรู้ต้องพิจารณาจากองค์ประกอบของความรู้ หรือความรู้เปิดเผย (Explicit) และความรู้ที่ฝังลึกในตัวตน (Tacit) โดยมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนา สำนักของการจัดการความรู้ มีใช้งานพิเศษนอกเหนือจากงานประจำ ความรู้แบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ (ศุภวัตรย์ พลายน้อย, 2547, หน้า 4 - 7)

1. ความรู้ที่ฝังลึกในตัวตน (Tacit Knowledge) เป็นความรู้เฉพาะตัวของบุคคลที่ได้จากประสบการณ์ของบุคคลที่ถนัดถ้อยและเก็บเกี่ยวมาเป็นความรู้ของตน วิธีการได้มาของความรู้จากประสบการณ์ เช่น การเรียนรู้โดยการพัฒนา (Learning by Development) การเรียนรู้โดยการทบทวนประสบการณ์ในอดีต (Learning from Post-project Review) และการเรียนรู้จากการเทียบเคียง (Learning by Benchmarking)

2. ความรู้ที่ชัดเจนหรือความรู้ที่เป็นทางการ (Explicit Knowledge) เป็นความรู้ที่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ทำให้สามารถสื่อสารเผยแพร่ได้สะดวก

การจัดการความรู้ของสังคมไทยในอดีต จะพบว่ากระบวนการจัดการความรู้มีหลายลักษณะอาจเป็นการสร้างความรู้ใหม่เสริมต่อจากความรู้เดิม การถ่ายทอดความรู้ หรือจัดเก็บความรู้แต่สิ่งสำคัญคือ การนำความรู้ที่ได้ไปใช้ประโยชน์แก่สังคมส่วนรวมในสังคมไทยมีจัดการความรู้ในลักษณะต่าง ๆ มากมาย ลักษณะของความรู้ในสังคมไทยเป็นความรู้ที่สั่งสมฝังลึกในตัวตน มากกว่าจะเป็นความรู้ในเชิงเปิดเผยที่จะเขียนหรือพิมพ์เผยแพร่ต่อสาธารณะความรู้ทั้งสองลักษณะมีข้อดีและข้อด้อยภายในตัวมันเอง เพราะลักษณะของความรู้ที่สั่งสมอยู่ในตัวคน หากไม่มีการบันทึกไว้ก็จะสูญสลายไปพร้อมกับผู้ที่มีความรู้นั้น แต่การใช้ความรู้นั้นหากไม่มีคุณธรรม จริยธรรมควบคู่กันไปด้วย จะทำให้ผู้ที่มีความรู้ นำความรู้ไปใช้ในทางที่ผิด (ศุภวัตรย์ พลายน้อย, 2547 ก, หน้า 4 - 7)

แนวคิดเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์

เกษตรอินทรีย์ เป็นการทำการเกษตรทางเลือกหนึ่งของระบบเกษตรกรรมทางเลือก 3 รูปแบบ ได้แก่ เกษตรผสมผสาน เกษตรธรรมชาติ และเกษตรอินทรีย์ (กลุ่มเกษตรกรรมทางเลือก, 2534) ได้แก่

1. เกษตรผสมผสาน หมายถึง การทำเกษตรโดยการปลูกพืชหลาย ๆ ชนิดในพื้นที่เดียวกัน โดยการในการปลูกพืชดังกล่าวจะใช้สารเคมี หรือปุ๋ยอินทรีย์ก็ได้ เช่น วนเกษตร ไร่นาสวนผสม เกษตรทฤษฎีใหม่ เป็นต้น

2. เกษตรธรรมชาติ หมายถึง การทำเกษตรที่ปล่อยให้พืชมีการเจริญเติบโตเองตามธรรมชาติ มนุษย์ไม่เข้าไปแทรกแซงในการเจริญเติบโตของพืช เช่น การใส่ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช และยาฆ่าแมลง เป็นต้น

3. เกษตรอินทรีย์ หมายถึง การทำเกษตรโดยการใช้อินทรีย์วัตถุ และสิ่งมีชีวิตในดินเป็นตัวช่วย เช่น การใช้สะเดา นำหมักชีวภาพ เป็นต้น

วัฒนธรรมการผลิตของเกษตรอินทรีย์นั้น มีจุดร่วมอันเดียวกันกับวัฒนธรรมของเกษตรทางเลือก วัฒนธรรมทางเลือกมีลักษณะร่วมกัน ดังนี้ (กลุ่มเกษตรกรรมทางเลือก, 2534 ก)

1. การผลิตมีเป้าหมาย เพื่อยังชีพเป็นหลัก แม้ว่าจะมีการขายก็จะต้องพ้นจากการพึ่งตนเองได้ และไม่ได้มีตลาดโดยตรง

2. การมีโลกทัศน์ในการดำเนินชีวิต ไม่ได้ยึดโดยไม่ใช้เงินเป็นเป้าหมายในการทำเกษตร ไม่ได้หวังรวย หรือสะสมความมั่งคั่งเป็นหมายสูงสุด

3. การมีชีวทัศน์ในการใช้ชีวิตในลักษณะของการกินอยู่แบบเรียบง่าย และมีค่านิยมไม่พึ่งพิง ตั้งอยู่ในการลดลงของอบายมุข

4. การผลิตพืชเกษตรกรรม จะมีลักษณะของการปลูกพืชหลากหลายชนิด และผสมผสานกันไป ดังนั้นจึงแตกต่างจากการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น อ้อย มันสำปะหลัง สับปะรด ที่มุ่งหวังเพื่อนำไปขายเป็นสำคัญ

5. การผลิตโดยศักยภาพของท้องถิ่น ได้แก่การใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านและเน้นการใช้แรงงานที่มีมากในท้องถิ่น

6. เกษตรทางเลือกเน้นการสร้างสมดุล ระหว่างการผลิตทางเศรษฐกิจกับระบบนิเวศน์ซึ่งเป็นเรื่องของการพัฒนาที่ยั่งยืนนั่นเอง

1. ความหมายและคำจำกัดความของเกษตรอินทรีย์

ในการสำรวจเอกสารพบว่ามีหลายองค์ที่ได้ให้ความหมายและคำจำกัดความของเกษตรอินทรีย์พอสรุปได้ดังนี้

ฝ่ายถ่ายทอดเทคโนโลยี (2541) การทำการเกษตรอินทรีย์ในปัจจุบัน มีการใช้มาตรฐานพืชอินทรีย์กันอยู่ในหลายประเทศ ถึงจะมีข้อแตกต่างกันอยู่บ้าง ในเรื่องของข้อกำหนดและรายละเอียดของแต่ละมาตรฐาน แต่ก็เป็นที่ยอมรับทั่วไปว่า การผลิตพืชแบบอินทรีย์เป็นความเคลื่อนไหวทางการเกษตรเพื่ออนุรักษ์ระบบนิเวศเกษตร รวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพวงจรของสิ่งมีชีวิตทั้งพืชและสัตว์ และกิจกรรมทางชีวภาพของดิน

สำนักงานมาตรฐานสินค้าเกษตรและอาหารแห่งชาติ (2546) ได้นิยามความหมายของเกษตรอินทรีย์ว่า หมายถึง ระบบการจัดการการผลิตด้านการเกษตรแบบองค์รวม (การให้ความสำคัญของสรรพสิ่งและกิจกรรมโดยรวมของระบบนิเวศ) ที่เกื้อหนุนต่อระบบนิเวศ รวมถึงความหลากหลายทางชีวภาพ วงจรชีวภาพ โดยเน้นการใช้วัสดุธรรมชาติ หลีกเลี่ยงการใช้วัตถุบิจากการสังเคราะห์ และไม่ใช้พืช สัตว์ หรือจุลินทรีย์ ที่ได้มาจากเทคนิคการดัดแปลงพันธุกรรม (Genetic Modification) หรือพันธุวิศวกรรม (Genetic Engineering) มีการจัดการกับผลิตภัณฑ์โดยเน้นการแปรรูป ด้วยความระมัดระวัง เพื่อรักษาสภาพการเป็นเกษตรอินทรีย์ และคุณภาพที่สำคัญของผลิตภัณฑ์ในทุกขั้นตอน

พิทยา ว่องกุล (2531) กล่าวถึงระบบเกษตรอินทรีย์ว่าเป็นระบบการเกษตรที่มีพื้นฐานอยู่บนพื้นฐานการปฏิบัติการทางการเกษตรอย่างถูกต้องเหมาะสม ซึ่งรวมทั้งการปลูกพืชหมุนเวียนที่เหมาะสม การจัดการดิน น้ำ และอื่นๆ การปฏิบัติในการผลิตพืชอินทรีย์จะต้องไม่ใช่ปัจจัยในการผลิตที่ไม่ใช้วัสดุธรรมชาติ ไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมีสังเคราะห์และสารเคมีกำจัดศัตรูพืชเน้นวิธีการปฏิบัติทางการเกษตรที่ลดมลภาวะในอากาศ มลพิษในดินและในน้ำ

มูลนิธิสายใยแผ่นดิน สหกรณ์กรีนเนท จำกัด (2546) เกษตรอินทรีย์ หมายถึง สารที่ได้จากพืชหรือสัตว์ ซึ่งมากภาษาอังกฤษว่า “Organic” ทำให้หลายคนเข้าใจผิดว่า เกษตรอินทรีย์ คือระบบการเกษตรที่ใช้ปัจจัยการผลิตจากสารอินทรีย์ (สารจากธรรมชาติ) เท่านั้น แต่ที่จริงแล้วในภาษาอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ภาษาอังกฤษ มีการใช้คำเรียกอื่นที่มีความหมายเดียวกัน เช่น Ecological, Biological, Bio เป็นต้น ซึ่งชื่อเหล่านี้สะท้อนแนวคิดและหลักการของเกษตรอินทรีย์ได้มากกว่า เพราะเกษตรอินทรีย์เป็นการเกษตรที่อนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นองค์รวม

สหพันธ์เกษตรอินทรีย์นานาชาติ (International Federation of Organic Agriculture Movements หรือ IFOAM) (2544) ให้ความหมายของเกษตรอินทรีย์ไว้ว่า “ระบบการเกษตรที่ผลิต

อาหารและเส้นใยด้วยความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อม สังคม และเศรษฐกิจ โดยเน้นที่หลักการปรับปรุงบำรุงดิน การเคารพต่อศักยภาพทางธรรมชาติของพืช สัตว์ และนิเวศการเกษตร เกษตรอินทรีย์ยังลดการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอก และหลีกเลี่ยงการใช้สารเคมีสังเคราะห์ เช่น ปุ๋ย สารกำจัดศัตรูพืช และเวชภัณฑ์สำหรับสัตว์ แต่ในขณะเดียวกันก็พยายามประยุกต์ใช้ธรรมชาติในการเพิ่มผลผลิตและพัฒนาความต้านทานต่อโรคของพืช และสัตว์เลี้ยง หลักการเกษตรอินทรีย์นี้เป็นหลักการสากลที่สอดคล้องกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม ภูมิอากาศและวัฒนธรรมท้องถิ่นด้วย”

จึงสรุปได้ว่าการผลิตพืชแบบเกษตรอินทรีย์ หมายถึง การผลิตโดยไม่ทำให้เกิดมลพิษต่อสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ดิน น้ำ และอากาศ นำผลที่ได้จากการปรับปรุงดินมาใช้เพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดินและสิ่งจำเป็นสำหรับกิจกรรมทางชีวภาพของดิน รักษาความหลากหลายทางชีวภาพในระบบฟาร์ม นำวัสดุเหลือจากการเกษตรและทรัพยากรพืชในฟาร์ม ไปปรับใช้ควบคุมปัจจัยการผลิตและกระบวนการผลิต เพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์ของผลิตผลอินทรีย์และคุณภาพของผลิตภัณฑ์ตั้งแต่การเก็บเกี่ยวจึงถึงการนำไปบริโภค พัฒนาและนำเทคโนโลยีใหม่ๆ ในเรื่องการผลิตมาใช้เพื่อบรรลุความยั่งยืน เช่นการป้องกันและกำจัดวัชพืช การป้องกันและกำจัดโรคแมลงไม่ใช้สารเคมีเพื่อเป็นการปรับปรุงบำรุงดิน

2. หลักการของเกษตรอินทรีย์

ด้วยความตระหนักถึงพิษภัยจากสารเคมีที่ปนเปื้อนในอาหาร ผู้บริโภคต่างพากันเรียกร้องให้เกษตรกรผู้ผลิตปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากระบบการเกษตรที่พึ่งพาการใช้สารเคมีมาเป็นระบบการผลิตที่พึ่งพากลไกนิเวศธรรมชาติ ประกอบกับเกษตรกรเองก็ตื่นตัวถึงปัญหาความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศการเกษตร อันเป็นผลมาจากการใช้สารเคมี หลักการของเกษตรอินทรีย์นั้นแตกต่างจากเกษตรปลอดสารเคมีตรงที่ว่า เกษตรอินทรีย์เน้นการอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมด้วยการไม่ใช้สารเคมีสังเคราะห์ในการผลิต และปรับปรุงดินด้วยอินทรีย์วัตถุ และการฟื้นฟูระบบนิเวศการเกษตร ในขณะที่เกษตรปลอดสารเคมีจะสนใจแต่การควบคุมปริมาณการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช โดยไม่ให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมแต่อย่างใด ดังนั้นจึงพอสรุปหลักการของเกษตรอินทรีย์ดังนี้ คือ (วิฑูรย์ เกียนจรรย์, 2535, หน้า 83 – 91)

2.1 การอนุรักษ์นิเวศการเกษตร

หลักการสำคัญของเกษตรอินทรีย์ คือ การอนุรักษ์ระบบนิเวศการเกษตรและสิ่งแวดล้อม ด้วยการปฏิเสธการใช้สารเคมีสังเคราะห์ทุกชนิด เนื่องจากปัจจัยการผลิตที่เป็นสารเคมีสังเคราะห์ทำลายความสมดุลของระบบนิเวศการเกษตร และส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช มีผลต่อสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ทั้งแมลง และจุลินทรีย์ที่อยู่บนดินและใต้ดิน

ดังนั้น เกษตรอินทรีย์จึงห้ามไม่ให้ใช้ปัจจัยการผลิตที่เป็นสารเคมีสังเคราะห์ทุกชนิดในการเพาะปลูก

2.2 การฟื้นฟูนิเวศการเกษตร

ในระบบเกษตรอินทรีย์ ดินถือว่าเป็นกุญแจสำคัญในการทำการเกษตร การปรับปรุงบำรุงดินทำให้ดินไม่ได้รับธาตุอาหารอย่างครบถ้วนและสมดุล ซึ่งจะช่วยให้ดินไม่แข็งแรงแม้มีความต้านทานต่อการระบาดของโรคและแมลง นอกจากการปรับปรุงบำรุงดินแล้ว การเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพในไร่นาก็เป็นสิ่งจำเป็น เพราะความหลากหลายทางชีวภาพเป็นกุญแจสำคัญของความยั่งยืนของระบบนิเวศการเกษตร เช่น การปลูกพืชร่วม พืชแซม พืชหมุนเวียน ไม่ย่นดิน หรือการฟื้นฟูแหล่งนิเวศธรรมชาติในไร่นาหรือบริเวณใกล้เคียง เป็นต้น

2.3 การพึ่งพากลไกธรรมชาติในการทำเกษตร

กลไกในธรรมชาติที่สำคัญต่อการทำเกษตรอินทรีย์ได้แก่ วงจรการหมุนเวียนธาตุอาหาร วงจรการหมุนเวียนของน้ำ ของภูมิอากาศและแสงอาทิตย์รวมทั้งการพึ่งพากันของสิ่งมีชีวิตอย่างสมดุลในระบบนิเวศ ในที่ต่าง ๆ ย่อมมีระบบนิเวศและกลไกตามธรรมชาติที่แตกต่างกันออกไป เกษตรกรที่ทำเกษตรอินทรีย์จึงจำเป็นต้องเรียนรู้ถึงสภาพเงื่อนไขของท้องถิ่นที่ตนทำการเกษตรอยู่ หมั่นสังเกต เรียนรู้ วิเคราะห์ สังเคราะห์และทำการทดลอง เพื่อว่าพื้นที่เกษตรอินทรีย์ของเกษตรกรจะได้ใช้ประโยชน์จากกลไกธรรมชาติและสภาพนิเวศท้องถิ่นอย่างเต็มที่

2.4 การควบคุมและป้องกันมลพิษ

แม้ว่าเกษตรอินทรีย์จะปฏิเสธการใช้สารเคมี แต่สภาพแวดล้อมที่อยู่รอบ ๆ ไร่นาอาจมีผลกระทบต่อการทำเกษตรอินทรีย์ได้ ไม่ว่าจะเป็นมลพิษจากในน้ำ อากาศหรือแม้แต่ในดิน ดังนั้น เกษตรกรที่ทำเกษตรอินทรีย์ต้องพยายามป้องกันมลพิษต่าง ๆ ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ ซึ่งทำได้โดยการจัดทำแนวกันชนและแนวป้องกันบริเวณไร่นาของเกษตรกรผู้ทำเกษตรอินทรีย์เพื่อไม่ให้ผลผลิตมีสารปนเปื้อนได้

2.5 การพึ่งพาตนเองด้วยปัจจัยการผลิต

ในการทำไร่เกษตรอินทรีย์ เกษตรกรจำเป็นต้องใช้ปัจจัยการผลิตต่าง ๆ เช่น ปุ๋ยอินทรีย์ เมล็ดพันธุ์และอื่น ๆ เกษตรอินทรีย์จึงมุ่งให้เกษตรกรพยายามผลิตปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ในไร่นาของตนเอง ให้มากที่สุดแต่ในกรณีที่ไม่สามารถผลิตได้เอง เกษตรกรก็สามารถซื้อหาปัจจัยการผลิตจากภายนอกไร่ของตนได้ แต่ปัจจัยการผลิตนั้นควรเป็นปัจจัยการผลิตที่มีอยู่แล้วในท้องถิ่น และยังพบอีกว่าเกษตรอินทรีย์นั้นให้ความสำคัญสูงสุดในเรื่องของดินอย่างมาก เนื่องจากดินเป็น

รากฐานของทุกสิ่ง โฮวาร์ด ผู้บุกเบิกเกษตรอินทรีย์ยุคใหม่ กล่าวถึงถึงเรื่องดินว่ามีความสำคัญกับการเกษตรแบบอินทรีย์ ไว้ 7 ข้อ คือ (วิจурย์ เลียนจำรูญ, 2535 ก, หน้า 83 – 91)

1. สุขภาพที่ดี เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของสิ่งมีชีวิตทั้งปวงที่อุบัติขึ้นมาบนโลกนี้
  2. สุขภาพที่ดีตามกฎหมายข้อที่หนึ่ง ต้องใช้กับทั้ง ดิน พืช สัตว์ และมนุษย์ โดยสุขภาพที่ดีของทั้งสี่สิ่ง จะเชื่อมประสานสัมพันธ์คู่สายโซ่เส้นเดียวกัน
  3. ความอ่อนแอ และผลกระทบที่เกิดขึ้นกับห่วงโซ่แรก คือ ดิน จะส่งผลกระทบต่อห่วงโซ่อื่นที่อยู่ในลำดับที่สูงกว่า จนกระทั่งถึงมนุษย์ซึ่งยืนอยู่บนสุดของห่วงโซ่แห่งความสัมพันธ์นั้น
  4. ปัญหาการระบาดของโรคแมลงทั้งในการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ในระบบเกษตรกรรมสมัยใหม่นั้น คือ ปัญหาในห่วงโซ่ที่สองและสาม (พืช สัตว์)
  5. ปัญหาเรื่องสุขภาพของคนในสังคมสมัยใหม่เป็นผลต่อเนื่องมาจากปัญหาความล้มเหลวที่เกิดขึ้นในห่วงโซ่ที่สองและสาม (พืช สัตว์)
  6. สุขภาพที่ไม่ดีของพืช สัตว์ และมนุษย์เป็นผลต่อเนื่องมาจากสุขภาพที่ไม่ดีของดินเป็นรากฐานของทุกสิ่ง การแก้ปัญหาเรื่องสุขภาพ โดยการพัฒนาฯ และคิดค้นวิธีการรักษาโรคต่าง ๆ ไม่อาจทำให้สุขภาพดีขึ้นได้ ถ้าละเลยความอุดมสมบูรณ์ของดิน
  7. การปรับเปลี่ยนการพัฒนาที่เป็นอยู่ให้ถูกต้องมิใช่เรื่องยาก เพียงแต่เราต้องสำนึกในปัญหาที่เกิดขึ้น ยอมรับกฎและบทบาทอันซับซ้อนของธรรมชาติโดยการคืนทุกสิ่งที่เหลือจากการใช้ประโยชน์ให้กับผืนดิน ผสมผสานการปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ และไม่กระทำการใด ๆ ที่เป็นการรบกวนต่อกระบวนการสะสมธาตุอาหารที่ดำเนินการโดยสิ่งมีชีวิตเล็ก ๆ ซึ่งอาศัยในดิน
- นักเกษตรอินทรีย์ เชื่อว่าดินได้ฝ่าท้ามนุษย์นั้นมีชีวิต บนดินชั้นบนที่ห่อหุ้มโลกจะมีซากอินทรีย์วัตถุ ซากพืช ซากสัตว์ และของเสียที่ร่างกายถ่ายออกมาละลายปนอยู่เสมอ โดยจะมีสิ่งมีชีวิตขนาดเล็ก ๆ นับล้าน ๆ คอยย่อยสลายเศษซากดังกล่าวในดินจะมีช่องเล็ก ๆ คล้าย ๆ รังผึ้ง แบบที่เรียกร่า โปรโตซัว ไมคอไรซา และจุลินทรีย์อื่น ๆ อาศัยอยู่ ดินที่มีคุณภาพจะเต็มไปด้วยรูเล็ก ๆ มากมาย สิ่งมีชีวิตเหล่านี้จะย่อยสลายเศษซากของสิ่งมีชีวิตให้อยู่ในรูปธาตุอาหารที่พืชสามารถใช้ประโยชน์ได้ เมื่อรากของพืชหยั่งเข้ามาถึงก็จะดูดเอาน้ำและแร่ธาตุ ผ่านทางรากฝอยเล็ก ๆ ซึ่งมีพื้นที่ผิว มหาศาลเช่นกัน (วิจурย์ เลียนจำรูญ, 2535 ข, หน้า 83 – 91)

ปัจจุบันพบว่ามีการกระทำเกษตรอินทรีย์เป็นจำนวนมาก ทั้งในสหรัฐอเมริกา ยุโรป ญี่ปุ่น และออสเตรเลีย โดยที่กลุ่มเกษตรอินทรีย์ในแต่ละประเทศจะมีความคิด และวิธีปฏิบัติในการจัดการไร่นาที่อาจมีความแตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม ระบบเกษตรอินทรีย์เพิ่งได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการในวงวิชาการอย่างจริงจัง เมื่อประมาณหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา และได้มี

การรายงานผลการทำเกษตรอินทรีย์จากทั่วมัทวีรกา ยุโรป และญี่ปุ่น จากรายงานที่มีชื่อว่า “Report and Recommendations on Organic Farming” สรุปรเกี่ยวกับการทำเกษตรอินทรีย์ไว้ว่า (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2535 ค, หน้า 83 – 91)

1. ขบวนการเกษตรอินทรีย์ ประกอบด้วยเกษตรกรที่หลากหลายและมีความแตกต่างกันทางปรัชญาความเชื่อ จุดมุ่งหมาย และกรรมวิธีการจัดการไร่นา
  2. การทำเกษตรอินทรีย์ไม่ถูกจำกัดโดยขนาดของพื้นที่ ไร่นาทุกระดับมีการจัดการอย่างดีและมีประสิทธิภาพ โดยที่เกษตรกรส่วนใหญ่ใช้เวลาประมาณ 4 – 5 ปี เป็นช่วงเปลี่ยนผ่านจากเกษตรที่ใช้สารเคมี มาเป็นเกษตรอินทรีย์
  3. เกษตรกรที่เปลี่ยนจากการทำเกษตรแบบเก่ามาเป็นเกษตรอินทรีย์เนื่องจากความตระหนักต่อปัญหาเรื่องดิน สุขภาพของมนุษย์ และสัตว์ที่ได้รับอันตรายจากสารเคมี การหาทางลดต้นทุนการผลิต และการตระหนักต่อปัญหาสิ่งแวดล้อม
  4. เกษตรอินทรีย์มิได้เป็นการถอยหลังไปสู่การทำเกษตรเหมือนในอดีต คงมีการใช้เครื่องทุ่นแรง ใช้พันธุ์ที่มีคุณภาพที่ได้รับคำแนะนำ มีการจัดการเรื่องดิน และน้ำ หลีกเลี่ยงการใช้ปุ๋ยเคมี และสารเคมีกำจัดศัตรูพืช
  5. เกษตรอินทรีย์ส่วนใหญ่จะการใช้การปลูกพืชหมุนเวียน โดยใช้พืชตระกูลถั่ว และพืชคลุมดินเพื่อทดแทนไนโตรเจนจากปุ๋ยเคมี
  6. การเลี้ยงสัตว์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการหมุนเวียนอาหาร และเศษซากของเหลือเพื่อประโยชน์ในไร่นา เช่น ปุ๋ยคอก อาหารสัตว์ เป็นต้น
- ยังพบว่า ผลผลิตที่ได้จากการทำเกษตรอินทรีย์มีปริมาณใกล้เคียงกับการทำเกษตรที่ใช้สารเคมี และในอนาคตเกษตรอินทรีย์จะมีผลผลิตที่สูงกว่า ซึ่งเป็นผลมาจากความถดถอยของการใช้สารเคมีการเกษตร และความเสื่อมโทรมของทรัพยากร

3. รูปแบบการผลิตของเกษตรอินทรีย์

เกษตรอินทรีย์เป็นระบบเกษตรแบบองค์รวมที่ให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์ฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดิน การรักษาแหล่งน้ำให้สะอาดและความหลากหลายทางชีวภาพทำการผลิตโดยอาศัยหลักการและกระบวนการของระบบนิเวศ พยายามเสริมความผสมผสานและเกื้อกูลในระบบนิเวศ และไม่ใช้ปัจจัยการผลิตที่เป็นสารเคมีสังเคราะห์ทุกชนิดที่ทำลายสมดุลของนิเวศการเกษตรและส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม การผลิตพืชอินทรีย์จะต้องทำแผนการทำฟาร์มเกษตรอินทรีย์และการเก็บข้อมูล เพื่อการตรวจสอบและพิจารณาขึ้นต่อหน่วยรับรองระบบ

การผลิต พืชอินทรีย์ตามแบบที่กำหนดโดยแผนการดังกล่าวมีรายละเอียดดังต่อไปนี้
(กรมวิชาการเกษตร, 2543)

1. ชนิดพืชที่จะผลิต ต้องระบุชนิดพืชที่จะทำการผลิตทุกชนิด รวมถึงพืชป่า
2. พื้นที่ผลิต ต้องมีเอกสารและข้อมูล แสดงที่ตั้งของฟาร์ม แผนผังของฟาร์ม ชนิดของดินประวัติการปลูกพืช การใช้ที่ดิน สภาพแวดล้อมรอบฟาร์ม และบริเวณที่จะอนุรักษ์พืชป่า
3. แนวกันชนระหว่างพืช เป็นมาตรฐานการป้องกันการปนเปื้อนของสารเคมีรวมทั้งบริเวณรอบนอก และต้องมีขอบเขตและวิธีปฏิบัติที่ยอมรับ ตามมาตรฐานเกษตรอินทรีย์
4. แผนการจัดทำดินเพื่อการผลิตพืชอินทรีย์ ตามระบบเกษตรที่ดีที่เหมาะสมเป็นแผนในด้านการปลูกพืชหมุนเวียนการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยพืชสด การจัดการเศษเหลือจากการเกษตร การป้องกันการชะล้างของปุ๋ย และการพังทลายของดิน
5. พันธุ์พืชที่ใช้ ต้องระบุชื่อ แหล่งที่มา วัสดุการปลูกห้าม ใช้พันธุ์พืชที่ได้จากการตัดต่อสารพันธุกรรม และที่ได้วิธีการอื่น ๆ ที่ไม่สอดคล้องกับการเกษตรอินทรีย์
6. การปลูก ดูแลรักษาและเก็บเกี่ยว ต้องแสดงแผนการจัดการที่สอดคล้องกับหลักการการผลิต พืชอินทรีย์ และยึดหลักเกษตรที่ดีที่เหมาะสม ในขั้นตอนการเตรียมแปลง การปลูกการใช้น้ำ การใส่ปุ๋ย การกำจัดวัชพืช การควบคุมศัตรูพืช การควบคุมการเจริญเติบโตของพืช และการเก็บเกี่ยว
7. การจัดการหลังการเก็บเกี่ยว ต้องแสดงวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้วิธีปฏิบัติ แผนการจัดการ หลังจากเก็บเกี่ยว วิธีวิเคราะห์และควบคุมการปนเปื้อนของสารต้องห้าม ในขั้นตอนการขนย้าย การแปรรูปขั้นตอน การบรรจุหีบห่อ การเก็บรักษา การขนส่ง

4. หลักการปฏิบัติของเกษตรอินทรีย์

ระบบเกษตรอินทรีย์จะเลือกใช้แนวทางในการฟื้นฟูระบบนิเวศการเกษตรสร้างความสมดุล สิ่งแวดล้อมปรับปรุงดินเพื่อให้ดินพืชแข็งแรงสมบูรณ์ ด้วยวิธีการที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมมากที่สุด การปลูกพืชหมุนเวียน โดยปลูกพืชหมุนเวียนเปลี่ยนชนิดในแต่ละแปลงมากกว่าที่จะปลูกพืชชนิดเดียวซ้ำๆ พืชที่ต่างชนิดกันจะให้ธาตุอาหารแก่ดินแตกต่างกัน เป็นการบำรุงดินด้วยวิธีธรรมชาติ และยังช่วยให้เกษตรกร ไม่ต้องใช้สารกำจัดศัตรูพืช เพราะวงจรชีวิตและที่อยู่อาศัยของแมลงศัตรูพืชถูกลดให้สั้นลง (วิจอร์ย ปัญญากุล และเจษฎี สุขจิรัตติกาล, 2546)

การปลูกพืชคลุมดินจะช่วยรักษาดิน เพิ่มธาตุอาหาร ป้องกันวัชพืชเติบโต ช่วยทำให้ดินโปร่งจากระบบรากที่ขยับลึกและเมื่อ ไถกลบก็จะเพิ่มอินทรีย์วัตถุให้กับดิน ถ้าพืชคลุมดินเป็น

ตระกูลถั่ว ก็จะช่วยเพิ่มปุ๋ยให้แก่ดินด้วยพืชคลุมดินยังช่วยรักษาความชุ่มชื้นของดินและเป็นอาหารของทั้งพืชและสัตว์ เช่น ไล่เดือน การสนับสนุนวงจรชีวิตที่เป็นประโยชน์ต่อดิน จะช่วยป้องกันการแพร่พันธุ์แบคทีเรีย รา พยาธิ โรค และแมลงซึ่งก่อให้เกิดปัญหา การอนุรักษ์แมลงที่มีประโยชน์ จะใช้วงจรศัตรูในธรรมชาติหรือตัวห้ำตัวเบียน ช่วยควบคุมศัตรูพืชที่มาทำลายพืชผล จึงไม่จำเป็นต้องใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ซึ่งจะตกค้างในดินอีกยาวนานหลายปี การเติมปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก และปุ๋ยพืชสด จะช่วยเพิ่มอินทรีย์วัตถุให้กับดินอย่างต่อเนื่อง ช่วยรักษาและเพิ่มพูนธาตุอาหารในดิน และจะช่วยฆ่าจุลินทรีย์ที่ก่อให้เกิดโรคและวัชพืชแล้ว ยังช่วยสร้างความอุดมสมบูรณ์ซึ่งกระตุ้นให้ดินมีชีวิตและพืชผลแข็งแรง (วิฑูรย์ ปัญญากุล และเจษฎา สุขจิตติกาล, 2546 ก)

เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เป็นงานที่มีผู้เข้าไปศึกษาถึงการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของกลุ่ม/คนที่เคยประสบกับปัญหาเกี่ยวกับวัฒนธรรมเศรษฐกิจในด้านต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งกลุ่ม/คนดังกล่าวปัจจุบันได้รับการยอมรับจากสังคมว่าเมื่อปรับวิถีชีวิตแล้วสามารถอยู่ได้ในสังคมอย่างมีความสุขในปัจจุบัน

ฉันทนา บรรพศิริโชติ และสุริชัย หวันแก้ว (2546) พบว่า ช่วงที่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม เริ่มก่อให้เกิดผลการเปลี่ยนวิถีการผลิตในชุมชนอย่างชัดเจน มีเกษตรกรจำนวนหนึ่งที่เข้าสู่กระแสของเศรษฐกิจการตลาดอย่างเต็มตัว ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิมก็เป็นอีกบุคคลที่เข้าไปสู่กระแสของการพัฒนาที่มุ่งการผลิตเพื่อขาย ในกระบวนการที่เร่งรัดเข้าสู่ความเป็นสังคมใหม่และเศรษฐกิจแผนใหม่ ผู้ใหญ่ได้ทำการบุกเบิกที่ดินเพื่อการเพาะปลูกมันสำปะหลังในพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมซึ่งมีพื้นที่ถึง 200 กว่าไร่ ในบริเวณตำบลกระโทง อำเภอสนามชัยเขต เป็นระยะเวลา 20 ปี ในช่วงแรกพบว่าผู้ใหญ่มีความเป็นอยู่อย่างสะดวกสบาย มีเงินหมุนเข้าออกตลอดเวลา แต่จากปัญหาราคาผลผลิตทางการเกษตรตกต่ำบางครั้งผู้ใหญ่ก็มีการรวมกลุ่มเกษตรกรเพื่อเคลื่อนไหวเรียกร้องให้เกษตรกรได้รับความเป็นธรรม โดยเฉพาะในเรื่องราคาผลผลิต ของข้าว และมันสำปะหลัง แต่ปัญหาของเกษตรกรก็ไม่ได้รับการแก้ไข จนกระทั่งปี 2524 ผู้ใหญ่ถูกธนาคารฟ้องเรียกหนี้สิน จนต้องขายที่ดินกว่า 200 ไร่เพื่อใช้หนี้ เหลือไว้เพียง 9 ไร่เศษเท่านั้น หลังจากนั้นผู้ใหญ่ก็หยุดการเคลื่อนไหว และถอนตัวออกจากระบบการผลิตเพื่อขาย หันกลับมาสู่วิถีชีวิตการผลิตแบบพึ่งตนเอง โดยผู้ใหญ่ให้ความหมายไว้ว่า คือ การมีชีวิตที่ไม่ต้องขึ้นอยู่กับเงินไปอื่น ๆ คือการลดความสัมพันธ์กับตลาดลง และเพิ่มการผลิตเพื่อการยังชีพให้มากขึ้น เกษตรกรต้องมีหลักประกันขั้นต้น คือ อาหาร และถ้าเป็นไปได้คือยารักษาโรค ถ้าทำอาหารให้มันคงแล้วไม่ต้องกลัวอดผู้ใหญ่

ได้นำการพึ่งตนเองดังกล่าวออกมาในรูปแบบของ “วนเกษตร” เป็นรูปแบบของการยังชีพ และการเข้าตลาดอย่างรู้เท่าทัน เป็นรูปแบบหนึ่งของการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมการผลิตเพื่อการอยู่รอดในสังคมแบบเศรษฐกิจเงินตราในปัจจุบัน

ขัตติยา วรรณสุต (2544) ได้ศึกษากลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ จังหวัดตราด ของพระอาจารย์สุบิน ปณีโต พบว่า สมาชิกของกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ ถูกปรับพฤติกรรมของการใช้ชีวิตในสังคมแบบทุนนิยมที่พึ่งพาเงินตราเป็นหลักในการดำเนินชีวิต โดยไม่ได้คำนึงถึงบุคคลรอบข้างว่าจะมีผลกระทบดีหรือไม่ดีอย่างไร มุ่งเห็นประโยชน์แก่ตนเองเป็นสำคัญ เมื่อเข้ามาเป็นสมาชิกของกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์แล้วพฤติกรรมดังกล่าวก็ถูกปรับมาเป็นการใช้ชีวิตที่ยังคงต้องพึ่งพาอาศัยเงินตราอยู่ แต่ความเห็นแก่ตัวและครอบครัวน้อยลง สิ่งที่ทำ ก็มุ่งประโยชน์ที่จะเกิดแก่ส่วนรวมเป็นหลัก

บุญชัย วนิชย์วงศ์วาน (2544) ได้ศึกษาปัจจัยที่มีผลกระทบต่อความสำเร็จของกลุ่มออมทรัพย์ พบว่า ต้นทุนธุรกรรมในการดำเนินงานของกลุ่มออมทรัพย์ต่อจำนวนเงินออมต่อจำนวนสินเชื่อ และต่อกำไรจากการดำเนินธุรกิจของกลุ่มออมทรัพย์ที่ประสบผลสำเร็จต่ำกว่ากลุ่มออมทรัพย์ที่ไม่ประสบผลสำเร็จ ยังพบอีกว่า ลักษณะของผู้นำที่มีคุณธรรมจริยธรรมการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานของสมาชิกในกลุ่มของกิจกรรมการออมเงินและการกู้เงินที่กระทำทุกครั้งก็มีส่วนในการที่ทำให้สมาชิกหมู่บ้านเดียวกัน หรือต่างหมู่บ้าน ได้พบปะพูดคุยแลกเปลี่ยนข่าวสารกันอยู่ตลอดเวลา และการที่ได้รับการส่งเสริมจากภายนอก ซึ่ง ได้แก่ พระอาจารย์สุบิน ปณีโต และพัฒนากรจังหวัด ในด้านการบริหารการจัดการ การให้คำปรึกษาหลักจากที่ได้จัดตั้งกลุ่ม มีส่วนทำให้กลุ่มออมทรัพย์ของจังหวัดตราดประสบความสำเร็จ

กมลพล สุวรรณกฎ (2544) ได้ศึกษาพบว่า ชาวบ้านมีศักยภาพและทางเลือกที่หลากหลายในการดูแลรักษาสุขภาพตนเองทั้งในระดับปัจเจกบุคคล/ครอบครัว/ชุมชน เมื่อเจ็บไข้ได้ป่วยเล็กน้อยๆสามารถพึ่งตนเองได้โดยการดูแลกันเองใน ครัวเรือน หากไม่สามารถรักษาได้เองก็พร้อมที่จะพึ่งพาผู้ชำนาญการในชุมชนหรืออาศัยสถานบริการสาธารณสุขของรัฐที่อยู่ใกล้เคียง โดยชาวบ้านสามารถประยุกต์ใช้ทั้งภูมิปัญญาดั้งเดิมและภูมิปัญญาสมัยใหม่ได้อย่างกลมกลืนโดยไม่ปฏิเสธด้านใดด้านหนึ่งโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้ หากมองภาพรวมเชิงระบบ พบว่า ชาวบ้านมีทางเลือกที่หลากหลายในการดูแลรักษาสุขภาพ ได้แก่ ระบบการดูแลรักษาสุขภาพในครัวเรือนและชุมชน ระบบการแพทย์พื้นบ้านในท้องถิ่น ระบบการแพทย์แผนไทยและแผนปัจจุบันในสถานบริการสาธารณสุขของรัฐ และระบบการแพทย์ทางเลือกอื่น อย่างไรก็ตาม ปัจจัยที่ช่วยให้ชุมชนสามารถแสวงหาแนวทางในการดูแลรักษาสุขภาพได้อย่างหลากหลายและเหมาะสม

ประกอบด้วย ความสามารถในการเรียนรู้เชิงรุก ความสามารถในการปรับตัวอย่างต่อเนื่อง และวิธีคิดแบบพึ่งตน ภายใต้บริบททางสังคมวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้ การพัฒนาสุขภาพอย่างมีส่วนร่วมของประชาชน โดยอาศัยการประมวลองค์ความรู้พื้นบ้าน ในการดูแลรักษาสุขภาพ เพื่อส่งเสริมการดูแลรักษาสุขภาพตนเอง จำเป็นต้องให้สอดคล้องกับ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการดูแลรักษาสุขภาพ ภายใต้ปัจจัยเงื่อนไขที่สำคัญ กล่าวคือ การมีผู้รู้ท้องถิ่น การมีองค์ความรู้พื้นบ้าน ความเป็นครอบครัวและเครือญาติในชุมชน ระดับ การยอมรับองค์ความรู้ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจสังคม ความหลากหลายทางชีวภาพ และระดับความสำเร็จของระบบบริการสาธารณสุขของรัฐ

ศิริเวช ธารเพชรวัฒนา (2549) ได้ศึกษา พัฒนาการของกระบวนการปรับเปลี่ยนของเกษตรกรที่ทำการเกษตรเคมีเปลี่ยนมาเป็นทำการเกษตรอินทรีย์ พบว่า เกษตรกรได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบทางการเกษตรเป็นเกษตรอินทรีย์โดยในช่วงแรกมีการเรียนรู้จากศูนย์เทคโนโลยีเพื่อสังคมเข้ามาแนะนำ และสอนวิธีการผลิต การใช้ปัจจัยการผลิตที่หาได้เองตามธรรมชาติ เช่น ปุ๋ยหมัก ปุ๋ยคอก ปุ๋ยพืชสด ปุ๋ยอินทรีย์ และวิธีการกำจัดศัตรูพืช โดยชีวภาพ แทนการใช้ปุ๋ยเคมี และยาปราบศัตรูพืช และมีการปลูกพืชหมุนเวียน เช่น พืชตระกูลถั่ว เพื่อบำรุงดินไม่ให้เสื่อมสภาพ ทำให้ท้องถิ่นเกิดความอุดมสมบูรณ์ และเป็นการลดต้นทุนในการผลิต เพราะ ไม่ต้องพึ่งพาปัจจัยจากภายนอกเกษตรกร ได้เริ่มทำการเกษตรผสมผสานอย่างจริงจัง มีรูปแบบการผลิตที่มีกิจกรรมหลาย ๆ กิจกรรมในพื้นที่เดียวกัน เพื่อเป็นกิจกรรมที่สามารถเสริมสร้างรายได้ให้กับครอบครัวอีกทางหนึ่งซึ่งกิจกรรมเหล่านี้สามารถสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารและรายได้ นับเป็นวิถีชีวิตตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง